

Т.М. Котик

**ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ
МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ В
ЛІНГВОДИДАКТИЧНІЙ
СПАДЩИНІ В.О.
СУХОМЛИНСЬКОГО**

Науково-педагогічна, публіцистична, літературна спадщина В.О.Сухомлинського, серед якої 36 монографічних праць, 600 статей, 1200 художніх творів, вражає своєю багатоаспектністю, різноспрямованістю, широтою світогляду її автора – Учителя, дослідника, мудрого наставника, досвідченого порадника і просто надзвичайно творчої людини, яка народилася, «щоб залишити по собі слід вічний». Чільне місце у своїй науково-педагогічній діяльності й літературних роздумах Василь Олександрович Сухомлинський - мовознавець за освітою й життєвим кредо - відводив проблемам формування мовної особистості дошкільника і молодшого школяра й одночасно – мовної культури самих учителів. Лінгводидактичну спадщину В.О.Сухомлинського вивчали, описували й аналізували багато теоретиків і практиків, натомість щоразу в ній знаходиться те, на що, здається, не звернули уваги попередники, що спонукає до нових узагальнень і висновків.

Мета даної статті – розкрити особливості новаторської методики навчання рідної мови молодших школярів, запровадженої В.О. Сухомлинським у Павлиській середній школі, що є актуальними для сучасної початкової школи, задля поширення ідей видатного педагога через впровадження їх у процес підготовки майбутніх учителів у ВНЗ.

«Найважливішим засобом впливу на дитину, облагороджування її почуттів, душі, думок, переживань є краса і велич, сила й виразність рідного слова» - зазначав Учитель [1, 202], підкреслюючи величезну суспільну й виховну роль мови. Адже «людина, якій хочеться сказати гарно про красу, що оточує її, людина, для якої пошуки потрібного слова стали такою самою потребою, як потреба споглядати прекрасне, людина, для якої поняття про красу людську виявляється насамперед у повазі до людської гідності, в утвердженні найсправедливіших відносин між людьми, - така людина не може стати грубіяном, циніком» (там само, 216). Відтак, проблема навчання рідної мови полягає в тому, щоб засобами мови сформувати особистість, яка душею відчуває слово й може передати найтонші відтінки думки, переживань, яка дбає про красу й культуру власного мовлення, підносячись ще на одну сходинку високої людської культури.

Спираючись на науково-літературну спадщину В.О.Сухомлинського, можна дійти висновку про те, яку систему роботи створив педагог-науковець для виховання мовної особистості школяра й у чому її особливості.

В основу новаторської методики навчання рідної мови було покладено ідеї великих педагогів – Коменського, Песталоцці, Руссо, Ушинського, Дістервега про необхідність дослідження та пояснення явищ навколишнього середовища, а також народну педагогічну мудрість, традиції живого словесного спілкування українського народу й народну практику залучення дітей та молоді до багатства рідної мови. Вихідні

провідні положення створеної системи роботи можна окреслити як принципи народності; природовідповідності; етнічної соціалізації; гуманності; культуровідповідності; мовної єдності, наступності і спадкоємності поколінь; взаємозв'язку в розвитку чуттєвого досвіду й творчого мовлення; емоційності навчання; родинно-громадсько-шкільної мовної гармонії; одночасного розвитку мовлення й мислення учнів; стимулювання словесного самовдосконалення школярів тощо.

Педагог-новатор неодноразово підкреслював величезну виховну роль слова у формуванні й соціалізації особистості дитини: «Виховання чутливості до слова та його відтінків – одна з передумов гармонійного розвитку особистості. Від культури слова до емоційної культури, від емоційної культури до культури моральних почуттів і моральних відносин – такий шлях до гармонії знань і моральності» [2, 508]. Теза про піднесення мовної культури ніколи не залишалася у В.О.Сухомлинського на рівні гасла, а підкріплювалася рекомендаціями, порадами з розвитку мовлення.

Учений узгоджував сучасні надбання педагогів з народною мудрістю, наголошував, що українському фольклору як мовному скарбові нашого народу, еталонів, дидактичному зразку не властиві мовні штампи, що знеособлюють мовлення, заяложують мову, спустошують її, присипляють живу думку, він обстоював вирази свіжі, оригінальні, що розбуджують думку, щедро живлять розум і серце. Василь Олександрович наголошував, що в процесі виховання дитини необхідно орієнтуватися на мовні

зразки з фольклору – вислови народу, що відрізняються особливим поетичним, емоційним забарвленням, містять багатогранні відтінки думок і почуттів, розкривають перед дитиною народні ідеали й сподівання, чим потужно впливають на мовленнєвий розвиток особистості.

Узагальнення спадщини педагога дає підстави до визначення умов, за яких відбувається становлення мовної особистості молодшого школяра.

Передусім, це слово вчителя. За В.О. Сухомлинським, основна вимога до розповідей - це пристрась: «Як важливо, щоб у кожному слові вихователя трепетала, хвилювалась, раділа й обурювалась жива людська пристрась! Бо хоч який високий буде зміст слів, що їх чує дитина, вони залишаться для неї мертвими, поки в них не займеться вогник почуття, не запульсує кров» [3, 162]. У педагогічній спадщині письменника знаходимо величезну кількість творів-мініатюр виняткової краси, що вже багато років слугують педагогам і учням зразком і стимулом до створення власних творчих висловлювань. Їх визначальною ознакою є образність, уособлення предметів і явищ природи, насиченість метафорами, епітетами, порівняннями, елементами таємничості, іноді навіть фантастики, що так захоплює, збуджує, хвилює уяву дитини.

Видатний педагог наголошував на необхідності володіти словом настільки, щоб можна було описати кожна мить у «вічному кругообігу часу». Жоден методичний посібник не може підказати, як цього навчитися, адже дійти до серця й розуму дитини може лише те, що

пережив і відчув, узяв із життя сам педагог, те, що ввійшло в душу, й віддається, як найкоштовніше духовне багатство.

Підказку, як оволодіти таким даром слова, знаходимо майже в кожній праці В.О.Сухомлинського: краса слова дається лише через єднання з довкіллям. Саме тоді «земля обживається тихою чарівною музикою», «небосхил оповивається фіолетовим серпанком», пагорби стають дивними хвилями, «що під сонцем такі пишні, різнокольорові», а людина хоче стати велетнем, щоби «торкнутися синіх обрисів далеких гір» [3, 162-164].

Призначення таких пристрасних педагогічних промов – не лише зачарувати земною красою дитячі серця. Слово Вчителя – це передусім засіб розумового й духовного розвитку дитини, тому основне завдання початкової школи – навчити мислити й говорити – реалізовувалося не лише через засвоєння граматики, а й через систему спеціальних уроків мислення, де діти не тільки чують, а й «почуттям сприймають слова». На уроках мислення в Павлиській школі за книгу – джерело знань - правив навколишній світ, де діти вчилися бачити, пізнавати на власному досвіді глибокий зв'язок між предметами і словами. «Кожна дитина за самою своєю природою – поет, але щоб у ній заграла поетична струна, щоб відкрилось джерельце творчості, її треба вчити спостерігати, помічати численні відношення між речами, явищами» [4, 341]. Результати такого нетрадиційного уроку були тотожні результатам системи уроків, до якої ввійшли би, як мінімум, уроки з ознайомлення з довкіллям або

природознавства, читання й розвитку зв'язного мовлення. Крім того, уроки мислення мали пролонговану дію, оскільки були початком активного мислення, теоретичного пізнання світу, формування системи наукових знань. Сформовані під час цих уроків уміння порівнювати, зіставляти, узагальнювати, встановлювати закономірності, бачити в звичайному незвичайне, робити висновки і на цій основі формувати власні судження, висловлювати неподібні до інших, власні, думки – основа подальшого розвитку творчої особистості. Саме тому Василь Олександрович називав яскраву думку, живе слово і дитячу творчість трьома китами, на яких тримається процес розвитку мислення дитини.

Основними методами роботи на уроках мислення були спостереження для встановлення різноманітних зв'язків між предметами та явищами природи та між частинами цілого, слово-зразок як спонукання до роздумів, слово-план як спонукання до дії та дитяча словесна творчість як продукт інтегрованої діяльності педагога і дітей під час уроку. У В.О. Сухомлинського іноді означені комунікативні функції поєднувалися в одному реченні, наприклад: «Скажіть про цю ялинку так, щоб у ваших словах відбилась і краса вечірньої зорі, і стук дятла, і мерехтіння сніжинок...», - що свідчить про високу майстерність сільського вчителя володіти словом.

Спостереження В.О.Сухомлинський вважав джерелом енергії розуму, що вчить розмежовувати зрозуміле й незрозуміле і приводить до

розумних, несподіваних «філософських» запитань, тому школа спостережливості в молодшому віці є необхідною умовою розумового розвитку.

Одна з найважливіших умов формування мовної особистості – це словникова робота, за допомогою якої лексичний запас дитини не лише збільшується й активізується, а й збагачується, уточнюється, індивідуалізується. Академічна методика пропонує близько тридцяти різноманітних прийомів розкриття значення слів. Досвід В.О.Сухомлинського засвідчує, що найважливішими при цьому залишаються унаочнення, єднання з довкіллям, використання чуттєвого досвіду. Адже як пояснити дітям шести-семирічного віку, що таке строкатість осені, чим відрізняється бузковий колір від темно-фіолетового і як вершини гір можуть вигравати позолотою, а потім пірнати в темно-фіолетове марево? Для розв'язання цієї проблеми в Павлівській школі проводили спеціальні тематичні уроки, присвячені словам, зокрема таким, як *зоря, вечір, степ, поле, річка, дзюрчить, мерехтить, гримить* тощо. На кожне слово діти складали твори-описи, твори-роздуми, твори-міркування, завдяки чому «слово глибоко входить у духовне життя дитини, вона вчиться висловлювати найтонші почуття, передавати словом враження від навколишнього світу» [5, 469].

У добукарний період навчання грамоти здійснювали «подорожі» до джерел живого слова, тобто відбувалося унаочнення того предмета або явища, що слово позначає. Так, займаючись в лісі з жуком, малювали його, розвиваючи

дрібні м'язи кисті руки; вивчали літеру Ж, здійснюючи порівняння з комахою; вчилися читати «жук», друкуючи слово на піску та виплітаючи з стеблинок трави; розвивали зв'язне мовлення, розповідаючи про пригоди жука-рогача. Не менш захоплюючими були знайомства із словами *роса, луг, небо, гай, колос, листопад узлісся, дощ* тощо [1, 80-81] під час яких «розумове життя одухотворялося красою, казкою, музикою, фантазією, творчістю, грою уяви». Потужний емоційний вплив на почуття дітей сприяв глибокому запам'ятовуванню і подальшому легкому читанню нових слів. Такий спосіб навчання грамоти ґрунтується на тому найкращому, що є і в словесному і в сучасному аналітико-синтетичному підходах, крім того, дав поштовх до розвитку комунікативного підходу в методиці навчання рідної мови, за якого основною одиницею навчання є не буква чи звук, а текст, речення, слово.

Навчаючи дітей мовленнєвої творчості, педагог дотримувався певних етапів її формування. Перший етап – це словесний малюнок учителя на основі наочного образу як зразок для дитячої розповіді. Мета цього етапу – дати дітям зрозуміти і відчути, як наочний образ, красу природи можна передати словами. Другий етап – репродуктивний, мета якого – навчити дитину відтворювати зразок, використовуючи найбільш емоційно вразливі слова. На третьому – репродуктивно-творчому – етапі діти поступово переходили до самостійного складання опису картин природи, що найбільше їх схвилювали. Четвертий етап передбачав організацію

індивідуального процесу дитячої творчості, коли діти спроможні вже самостійно добирати найбільш красиві слова, найбільш влучні словосполучення і їх розташування для передачі найтонших емоційних відтінків, що переживає дитина.

Відчувши красу слова й отримавши можливість самостійно створювати словесні малюнки, діти переходили до віршування. «Поетична творчість – це найвищий ступінь мовної культури, а мовна культура виражає саму сутність культури людської», - так характеризував цей етап формування мовної особистості В.О. Сухомлинський, будучи глибоко переконаним, що поетична творчість доступна кожній дитині, оскільки «це нормальна дитяча гра духовних сил, звичайний творчий вогник, без якого не можна уявити повноцінного дитинства» [1, 212-213]. При цьому педагог звертав увагу молодих колег на те, що учити поетичної творчості треба не для того, щоб виростити юних поетів, а щоб облагородити кожне юне серце.

На усіх вище зазначених етапах формування мовної особистості діти засвоювали правила використання слова для розкриття своїх душевних переживань, натомість В. О. Сухомлинський закликав своїх послідовників бути дуже обережними й обачними, спонукаючи дітей висловлювати свої думки. Тут вже висувалося правило заборони на використання слів, змісту яких через брак життєвого досвіду дитина ще не може зрозуміти. Особливо це стосується високих святих слів про любов до Батьківщини. «Треба вчити любити, а не вчити говорити про любов. Учити почувати і берегти свої

почуття, а не вчити підшукувати слова для того, щоб сказати про неіснуючі почуття», - наставляв молодих колег Учитель [6, 568].

Відтак, за О.В.Сухомлинським, основою розвитку мовної особистості є живе слово і творчість дитини, що формується через творення власних думок. При цьому таке навчання потрібно започатковувати з шестирічного віку, оскільки, за даними фізіологів, після 10 років, якщо немає спеціального навантаження на мовленнєву функцію, або здатність, вона поступово згасає. Сформувати тоді живе, яскраве, творче мовлення дитини набагато важче.

Таким чином, визначаючи особливості методики навчання рідної мови, запровадженої В.О. Сухомлинським у Павиській середній школі, ми виокремили основні умови формування мовної особистості молодшого школяра, що може стати надбанням курсу методики навчання рідної мови у педагогічних ВНЗ. При цьому глибоко переконані, що зазначені підходи актуальні для сучасного процесу навчання української мови. Майбутніх учителів молодших школярів необхідно вчити відточувати слово, дивитися й бачити, спостерігати і знаходити взаємозалежності, закономірності, фантазувати і створювати словесні шедеври, оскільки без цих умінь неможливо прищепити дітям любов до рідної мови.

Перспективним для даного напряму дослідження є розробка навчально-методичного забезпечення для впровадження авторської методики навчання рідної мови В.О. Сухомлинського в шкільні заклади освіти, оскільки

широка обізнаність вчителів з основними концептуальними положеннями цієї методики ще не забезпечує її творче використання на практиці.

to the method of teaching native speech by V.A. Suhomlynsky.

ЛІТЕРАТУРА

•Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям: Вибрані твори. У 5-ти т. – Т.3. – К.: Рад. школа, 1977. – С. 9-283.

•Сухомлинський В.О. Народження громадянина: Вибрані твори. У 5-ти т. – Т. 3. – К.: Рад. школа, 1977. – С. 283-502.

•Сухомлинський В.О. Слово про слово: Вибрані твори. В 5-ти т. – Т. 5. – К., Рад. школа, 1977. – С. 160-167.

•Сухомлинський В.О. На трьох китах: Вибрані твори. В 5-ти т. – Т. 5. – К.: Рад. школа, 1977. – С. 339-343.

•Сухомлинський В.О. Сто порад учителеві: Вибрані твори. В 5-ти т. – Т.2. – К.: Рад. школа, 1977. – С. 419-657.

•Сухомлинський В.О. Біля чистого джерела: Вибрані твори. В 5-ти т. – Т.2. – К.: Рад. школа, 1977. – С.562-569.

Подано до редакції 17.06.08

РЕЗЮМЕ

В статті раскрыто особенности и определены условия развития связной речи детей дошкольного и младшего школьного возраста по методике обучения родной речи В.А.Сухомлинского.

SUMMARY

The article describes peculiarities and ascertains conditions of development of coherent speech of preschoolers and children of primary school age according